

Алла ЗЯКУН

УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА 90-Х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ: ПОШУК НОВИХ МЕТОДОЛОГІЧНИХ КООРДИНАТ

Аналізується методологічний плюралізм, що сформувався в українській історичній науці в останнє десятиліття ХХ ст.

Ключові слова: історіософія, історичний процес, методологія історії, методологічний плюралізм, національна парадигма.

Постановка проблеми. У переломні моменти розвитку історії науковці завжди звертаються до теоретичного переосмислення історичної спадщини. На це ще на початку ХХ ст. звертав увагу М. Бердяєв. Він писав, що різні злами в історії “завжди схиляють до роздумів в галузі філософії історії, до спроб осмислити історичний процес, побудувати ту чи іншу філософію історії” [1, с. 4].

Останнім часом теза про “переосмислення історичної спадщини” є дуже актуальною для українського суспільства, а особливо для українських політиків. За останні двадцять років “переосмислену історію” представляли українському народу декілька разів. Найбільш масштабні зміни в українській історичній науці відбулися на початку 90-х років ХХ ст., коли написання національних історій колишніми радянськими республіками, стало важливим складником їх національного відродження. Перед науковцями постало завдання “дати своїм народам славу минувшину, легітимізуючи їхнє прагнення до автономного або незалежного політичного існування, і водночас зробити це в академічній манері, щоб історичний родовід нації визнали сусіди” [22]. Так в умовах кардинальної трансформації українського суспільства, пов’язаної з проголошенням незалежності України, гостро постало питання про перегляд парадигми, що багато років панувала в історичній науці та вироблення нових методологічних підходів.

Отже, до 90-х років ХХ ст. в українській радянській історіографії панувала монополія на марксистську методологію історичної науки. Основою основ цієї теорії було вчення про суспільно-економічні формації та шляхи їх змін. Відповідно до цієї теорії історія розглядалася як природно – історичний процес розвитку та змін суспільно-економічних формацій. Звідси головним в історії була економічна структура суспільства. Ця формаційна концепція замикала коло інтересів істориків навколо тріади: продуктивні сили – виробничі відносини – класова боротьба, залишаючи осторонь багато проблем і чинників (психологічних, демографічних, екологічних, релігійних, особистісних тощо).

Жорстке прив’язування історичних процесів до розвитку економіки та ігнорування багатьох інших чинників приводило до збіднілого відображення

дійсності. До того ж ця концепція, створена головним чином на основі аналізу європейської історії, не давала можливості охопити всесвітньо-історичний процес в його повній різноманітності, що приводило до значних перекирчуень в історії, наприклад, спроб відшукати рабовласницький лад там, де його не було.

Особливістю радянської історіографії, в тому числі й української, стало поєднання формаційної концепції з культом марксизму-ленінізму, що насаджувався в СРСР. Оцінка його як універсальної теорії розвитку людства, що не потребує врахування будь-яких інших висновків, призвела до того, що радянські історики не враховували досягнення світової історичної думки, і взагалі ігнорували української історіософську думку XVIII – початку XX ст. Але особливої шкоди історичній науці завдало запровадження в українській історіографії принципу партійності і класовості, як обов'язкового принципу наукової діяльності. Цей принцип диктував науковцям оцінювати історію з точки зору інтересів робітничого класу і його авангарду – Комуністичної партії та марксистсько-ленінської ідеології.

Аналіз актуальних досліджень. Зазначений стан обмеженості розробки проблем методології історичної науки, що культивувався у попередні радянські десятиліття не міг не викликати наукової активізації в цій галузі, коли руйнувалися адміністративно – командні, заідеологізовані настанови в незалежній Україні. Про це свідчили численні наукові конференції, вихід статей, монографій, підручників та посібників з проблем методології історії в 90-ті роки.

Серед наукових конференцій, на яких проблеми методології історичної науки зайняли особливо велику роль, слід відмітити перший “круглий стіл” зарубіжних і вітчизняних істориків (Славсько, 1990), наукові конференції у Дніпропетровську (1993, 1995), Харкові (1995) [15; 24; 32]. Особливо помітну роль у розробці нових концептуальних засад відіграли матеріали Харківської конференції. Саме на ній у виступах істориків А. Болобруха, М. Дмитрієнко, В. Заруби, Я. Калакури, І. Колесник та інших були сформульовані нові підходи до проблем методології вітчизняної історії, а саме – в основу світогляду дослідника був покладений не партійний, або якийсь інший принцип владних структур, а принципи науковості, об'єктивності, пріоритету загальнолюдських цінностей над усіма іншими. Загальнолюдські цінності стали тим цементуючим стрижнем світоглядного плюралізму, який допомігав істориком бачити у фактах історії не лише події і вчинки, але й тенденції загальноісторичного процесу.

Українських істориків в 90-ті роки цікавили як загальні проблеми історіософії історії (М. Брайчевський, Г. Бондаренко), так і практична реалізація різних методологічних підходів до оцінки ходу історичного процесу (Г. Бондаренко, О. Бурунова, О. Василенко) [4; 6; 8; 9; 10].

З'явилися перші синтетичні праці з методології історичної науки. Так Л. Зашкільняк систематизовано виклав розвиток історичної теоретичної думки у XIX–XX ст., схарактеризував найновіші історичні теорії, і розкрив їх багатоманітність [14]. Висвітленню філософських та методологічних

проблем історичного пізнання та їх трансформації у ХІХ–ХХ ст. був присвячений навчальний посібник Г. Бондаренка, підготовлений у Волинському державному університеті ім. Л. Українки [3]. Своєрідним підсумком дослідження проблем філософії історії стало створення І. Бойченком першого сучасного вітчизняного підручника з цієї дисципліни [2].

Досить помітною тенденцією розвитку української історичної науки 90-х років стало повернення її до концептуальних засад вітчизняної науки, розроблених ще в дорадянський період. До речі, така тенденція була характерна для всіх пострадянських держав. Московські історики Г. Бордюгов та В. Бухараєв з цього приводу писали: "...Новітня "зміна віх" характерна звільненням національного історіознання від диктату державно-імперської великоруської традиції і утворенням моделі національної концепції історії держав, що виникли, або напівдержавних утворень" [5, с. 22].

Метою статті є аналіз методологічного плюралізму, що сформувався в українській історичній науці в останнє десятиліття ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. В умовах незалежної України 90-х важливим завданням стало об'єктивне відновлення і творче використання спадщини М. Грушевського та інших українських істориків кінця ХІХ – початку ХХ ст. Але методологічний плюралізм в українській історичній науці в цей час виявив також протилежні підходи до оцінки історіософських шкіл минулого. Деякі історики виступили за повне повернення до старої культурно-народницької схеми або до державницького напрямку в історичній науці, бо тільки вони здатні забезпечити теоретико-методологічну спадкоємність української історичної науки. З цього приводу Л. Савенок стверджував, що "саме у межах державницького напрямку можна укорінити дійсно наукове бачення історії України" [26, с. 57]. Але інша точка зору виключала необхідність використання старих схем історії. Найбільш повно такі погляди виявилися в працях Я. Грицака, Н. Яковенко. Так Я. Грицак писав: "Українська історія після 1991 р. показала неспроможність старої культурно-народницької схеми, що зводила українськість до етнічних (у першу чергу мовних) відмінностей і відстоювання цих відмінностей вважалося найвищою метою українського руху" [13, с. 64]. Ще більш критичну позицію зайняла Н. Яковенко, на думку якої більшість наукових категорій і понять, залишених від класичної національної історіографії ХІХ – початку ХХ ст. слід було передати на почесне зберігання до музею науки [33, с. 67].

В зв'язку з цим доречно згадати історика української діаспори О. Оглоблина, який в листі до Б. Корчмарика слушно зауважив: "Історія України-Руси" Грушевського дуже застаріла – й історично /за той час наша й чужа наука пішли далеко вперед/, й що важливіше – історіософічно" [17, с. 30]. А член НАН України проф. О. Пріцак, виступаючи на засіданні круглого столу у Славсько в 1990р. оцінюючи схему М. Грушевського казав, що "це не є схема української історії – це анти схема російської історії. Схеми української історії немає зовсім, і в цьому полягає ціла справа" [24, с. 5].

Як бачимо, щоб уникнути крайнощів і не повернутися до механічних історичних схем минулого, українські історики в 90-ті роки закликали до об'єктивної оцінки історіософської спадщини минулого. Зараз, на початку XXI століття це знову актуально для України. Іноді виникає почуття, що сучасні історики ще у неповній мірі скористалися можливостями багатоманітних підходів до вивчення історії: над ними, як і раніше, тяжіє уявлення про наявність однієї єдино вірної теорії, хоча зараз є широкі можливості вільного вибору методологічних орієнтацій. І вірно зазначав ще у 1999 році Л. Зашкільняк, "... надалі спостерігаємо в історіографії нові спроби "зажати" істориків у вузькі рамки "державницької" чи "національної" методологічних доктрин, жорстко підпорядкувавши історичні знання політичній або ідеологічній кон'юнктурі" [14, с. 7].

Як показав час найпродуктивнішим шляхом методологічних пошуків, стало поєднання досягнень в розробці етнічної схеми української історії з модерністськими підходами, що розроблялися в сучасній світовій історіософській літературі. В 90-х роках цей підхід обґрунтовується в працях Я. Грицака, який виступав проти спроб писати новітню українську історію, використовуючи одну лише етнічну схему. Однобічність традиційної історіографії він пропонував виправити, впроваджуючи модернізаційні теорії. Їх застосування, на думку Я. Грицака, "виводить українську історіографію на саме вістря суперечок, що точаться у сучасній світовій науці" [12, с. 114]. Мова йшла про освоєння в українській історіографії кращих надбань методології історичної науки, нагромаджених світовою науковою думкою. І в цьому відношенні в українській літературі за час після проголошення незалежності України відбулися значні позитивні зрушення. Свідченням цього стали публікації українською мовою історіософських праць зарубіжних істориків та філософів XX ст.: Р. Колінгвуда, К. Поппера, А. Тойнбі [16; 23; 32]. Це розширило методологічний інструментарій українських істориків, дозволило активно використати ці праці при розробці концептуальних засад української історичної науки.

Відмова від жорстких правил економічного детермінізму привела вчених до думки, що характер історичного поступу визначає не прогнозованість, а навпаки відсутність передбачуваності розвитку суспільства. Такі погляди щодо історії знайшлися і серед українських істориків 90-х років, які висунули в українській історіософії інший методологічний підхід – відсутність рівноваги і передбачуваності в історії. Зокрема, Ю. Павленка, стверджував, що такий підхід дає можливість повніше врахувати суб'єктивний фактор в історії – свободу волі людини, вибір окремих індивідів та їх груп [20, с. 102].

Розробляючи нові методологічні орієнтири вітчизняної історії українські історики звернулися до досвіду західних наукових шкіл, що виникли в середині XX ст., зокрема, "школи Аналів" (Л. Февр, М. Блок, Ф. Бродель та ін.). Ця школа пропонувала перейти від розповідної історії до історії – інтерпретації. Головну роль прихильники цієї концепції відводили історику-досліднику, оскільки саме від нього залежить як відбір фактів, так і інтерпретація джерел.

Історик, на їх думку, не колекціонер фактів, а творець, він сам відбирає факти, шляхи їх дослідження. Таким чином, людина та її діяльність проголошувалися найважливішим предметом історичної науки. Ця концепція була позитивно оцінена українськими істориками. Як зазначав В. Сарбей, ця історіографічна школа, “образно кажучи, є “законодавцем мод” у галузі методології історичної науки” [27, с. 184].

Однією з нових рис незалежного українського суспільства 90-х років, стало визнання ролі і значення активності особи. Тому все більше українських істориків почали схилитися до антропологічної теорії. На їх думку, людина у всіх її вимірах та зв'язках має бути центральним об'єктом історичної науки. Тому на четвертому міжнародному конгресі українців С. Водотика зазначив, що “для сучасної української історіографії найбільш плідними є два напрямки: доповненості або додатковості та той, що ґрунтується на ідеях філософської антропології” [11, с. 41].

У розробці нових методологічних парадигм вітчизняної історії в 90-ті роки знайшлося місце не тільки “модерним” поглядам, а й “старій” марксистській методології. Вважаючи, що марксизм і зокрема, його складова частина – історичний матеріалізм – є вагомим фактором інтелектуальної історії, деякі історики [7, с. 4; 30, с. 17] того часу продовжували дотримуватися марксистських поглядів на історію. Вони вважали, що не слід механічно відмовлятися від марксизму, а потрібно позбутися лише його спрощеного тлумачення, метафізичної зашкарублості, абсолютизації.

Дійсно, не можна відкидати того, що спроби полишити марксистсько-ленінський підхід до оцінки історичного процесу на етапі перегляду концептуальних історичних засад супроводжувалися лише словесною відмовою від вчення про суспільно-економічні формації. В багатьох наукових дослідженнях та підручниках з історії в їх структурі зберігався саме такий підхід. На думку провідного українського вченого в галузі філософії історії І. Бойченка, формаційний підхід зберігав свою цінність “і сьогодні залишається одним з основних способів інтегрального аналізу історичного процесу як своєрідної цілісності. Але-лише одним з таких способів” [2, с. 242].

До речі, як показав час, кожний методологічний підхід має свої можливості і обмеження. Це стосується не лише вчення про соціально-економічні формації, але й, наприклад, модної зараз цивілізаційної теорії. Незамінна при вивченні історії культури вона дає збої при спробах її використати при складанні в цілому схеми української історії, в якій переплелися впливи різних культур, релігій тощо. Хочеться висловити ще одну думку з приводу наведених вище концепцій. Розглядаючи модні зараз на заході історичні концепції, слід відмітити, що не можна механічно переносити їх на ґрунт України, яка має надзвичайно своєрідну історію і багато в чому відрізняється від інших країн. Це було помічено істориками ще в 90-ті роки і як слушно відзначав О. Реєнт, “безоглядна орієнтація на концепції західних вчених може виявлятися не тільки неефективною в наших умовах, але й шкідливою, оскільки може гальмувати пошук і

вироблення власних методологічних прийомів і засад, адекватних історичній конкретиці” [25, с. 305].

Отже, українські науковці 90-х років рішуче висловилися проти спроб пошуків одного, “єдино вірного” чинника, який визначатиме історичний розвиток будь-то класова боротьба, національна ідея, демократія, релігія, революція чи щось інше. Як бачимо така практика себе не виправдовувала, тому вони висловлювали стурбованість з приводу небезпеки появи нової універсальної теорії розвитку історії [18, с. 75; 28]. Подолати однобічність, гносеологічний монізм можна було лише шляхом методологічного плюралізму. Саме такі погляди поділяла більшість українських істориків [19, с. 130; 29, с. 87; 34, с. 15]. Таким чином, в українській історичній науці, мова йшла про творче використання істориком-науковцем всього кращого, що нагромадила історична наука, суспільно-політична та філософська думка у всі попередні часи. На думку Ю. Павленка, розкриття соціально-культурного розвитку людства виходить з трьох методологічних засад: ідей стадійності, полілінійності та цивілізаційної унікальності людства. Автор виступав за синтез цих трьох засад з метою побудови “багатомірної картини історії людства” [21, с. 117].

В перше десятиліття незалежності України історики різнобічно підійшли до визначення методологічних засад сучасної історичної науки, пропонуючи комплексно використовувати всі наявні підходи – цивілізаційно-дискретний, культурологічний, полілінійний, стадіальний, формаційний, оскільки, кожен з них мав певний потенціал. Вони зробили висновок, що лише у поєднанні ці підходи здатні скласти цілісне уявлення про історичний розвиток людства. Такий підхід не виключав можливість надання пріоритету при розгляді тих або інших історичних явищ та подій тому або іншому методологічному підходу, і дав можливість уникнути чергового “...ізму”. Керуючись цими міркуваннями, вчені-історики 90-х років визначили основні методологічні орієнтири української історичної науки та розпочали створення концепції української національної історії.

Висновки. Проведений аналіз свідчить, що на сьогодні несхвальність більшістю істориків схеми національної історії України, породжує все нові та нові протиріччя в українському суспільстві, а це значно ускладнює подальший розвиток української державності.

Література

1. Бердяев, С. В. Смысл истории [Текст] / С. В. Бердяев. – М. : Политиздат, 1990. – 176 с.
2. Бойченко, І. В. Філософія історії : підручник [Текст] / І. В. Бойченко. – К. : Знання, 2000. – 723 с.
3. Бондаренко, Г. Історичне пізнання: питання теорії і практики: навч. посіб. для студ. іст. ф-тів [Текст] / Г. Бондаренко. – Луцьк : Вежа, 1998. – 189 с.
4. Бондаренко, Г. Теорія і методологія історичного процесу [Текст] / Г. Бондаренко // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. Історія. –1997. – № 2. – С. 87–91; 1998. – № 1. – С. 139–143.
5. Бордюгов, Г. Национальная историческая мысль в условиях советского времени. Национальные истории в советском и постсоветском государствах [Текст] / Г. Бордюгов, В. Бухарев. – М. : АИРО-XX, 1999. – 446 с.

6. Брайчевський, М. Історіософічні підвалини історичного поступу [Текст] / М. Брайчевський // Укр. історик. – 1994. – Ч. 1–4. – С. 234–249.
7. Брайчевський, М. Конспект історії України [Текст] / М. Брайчевський. – К. : Знання, 1993. – 206 с.
8. Бурунова, О. Використання цивілізаційного підходу у типології соціально-економічних систем [Текст] / О. Бурунова // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту. ім. Л. Українки. Історія. – 1997. – № 3. – С. 88–90.
9. Василенко, О. Економічна теорія історичного процесу [Текст] / О. Василенко // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту. ім. Л. Українки. Історія. – 1997. – № 3. – С. 91–93.
10. Василенко, О. Концепція глобальної історії та її осмислення людиною [Текст] / О. Василенко // Наук. вісник Волин. держ. ун-ту ім. Л. Українки. – 1998. – № 1. – С. 143–147.
11. Водотика, С. Шляхи оновлення методології української історіографії на сучасному етапі [Текст] / С. Водотика // Четвертий міжнародний конгрес українців : Доповіді та повідомлення. – Одеса-Київ-Львів, 1999. – Історія. – Ч. II : XX століття. – С. 41.
12. Грицак, Я. Історія нації: продовження схеми Грушевського щодо української історії XIX–XX ст. [Текст] / Я. Грицак // М. Грушевський і українська історична наука : зб. матеріалів конференцій. – Л., 1999.
13. Грицак, Я. Як викладати історію України після 1991 р. [Текст] / Я. Грицак // Українська історична дидактика. Міжнародний діалог фахівців різних країн про сучасні українські підручники з історії : зб. статей. – К. : Генеза, 2000. – С. 64–74.
14. Зашкільняк, Л. Методологія історії від давнини до сучасності [Текст] / Л. Зашкільняк. – Л. : Вид-во ЛНУ ім. І. Я. Франка, 1999. – 227 с.
15. Історична наука на порозі XXI століття : підсумки та перспективи [Текст] // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (м. Харків. 15–17 листопада 1995 р.). – Х. : Авеста, 1995. – 354 с.
16. Колінгвуд, Р. Д. Ідея історії. Переглянуте видання. З лекціями 1926–1928 рр. [Текст] / Р. Д. Колінгвуд. – К. : Основи, 1996. – 615 с.
17. Корчмарик, Б. Ф. Концепція М. Грушевського і наші сучасні підручники історії України [Текст] / Б. Ф. Корчмарик. – Вінніпег, 1994. – 38 с.
18. Лепкий, М. А. Перспективи історичного познання в Україні [Текст] / М. А. Лепкий // Наук. записки іст. ф-ту Запоріж. ун-ту. – Вип. XI. – Запоріжжя, 2000. – С. 74–81.
19. Павленко, Г. В. Історична наука України на переломі: зміна гносеології і парадигм [Текст] / Г. В. Павленко // Гуманітарна освіта: досвід і проблеми. – Ужгород: Гражда, 1999. – С. 129–134.
20. Павленко, Ю. В. Альтернативні підходи к осмыслению истории и проблемы синтеза [Текст] / Ю. В. Павленко // Философия и общество. – 1997. – № 3. – С. 93–133.
21. Павленко, Ю. Стадійна та полілінійна природа цивілізаційного процесу [Текст] / Ю. Павленко // Сучасність. – 1996. – № 5. – С. 117–125.
22. Плохій, С. У пошуках української “золотої доби” // Критика. – 2002. – Ч. 4. – (24 травня 2004 р.) [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://krytyka.kiev.ua/articles/s7-4-2002.html>
23. Поппер, К. Злиденність історизму [Текст] / К. Поппер. – К. : Абрис, 1994. – 192с.
24. Проблеми дослідження історії України [Текст] // Перший Круглий стіл істориків. Славсько, 4–6 вересня 1990 р. Доповіді, виступи, дискусія. – Л. : НТШ, 1993. – 200 с.
25. Реєнт, О. У робітнях історичної науки [Текст] / О. Реєнт. – К. : Пошук; Книга пам’яті України; Прсвіта, 1999. – 349 с.
26. Савенок, Л. Державницький напрям як запорука поступу українського історичного знання [Текст] / Л. Савенок // Четвертий міжнародний конгрес українців: Доповіді та повідомлення. – Історія. – Ч. II. – XX століття. – Одеса-Київ-Львів, 1999.

27. Сарбей, В. Г. За народознавчу історію України! [Текст] / В. Г. Сарбей // Історична наука на порозі XXI століття: Підсумки та перспективи. Матеріали конференції. –Х. : Авеста, 1995. – С. 180–186.
28. Смолій, В. Українська історична наука на рубежі XXI ст.: проблема пошуку нових теоретичних та методологічних підходів [Текст] / В. Смолій // Освіта України. –1997. – 4 липня.
29. Таран, Л. В. Провідні тенденції світової історіографії в XX ст. та проблеми кризи сучасної української історичної науки [Текст] / Л. В. Таран // Укр. іст. журн. – 1999. – № 1. – С. 85–91.
30. Ткаченко, В. Україна на межі цивілізацій. Історико-політологічні розвідки [Текст] / В. Ткаченко, О. Реєнт. – К. : Ін-т історії України, 1995. – 159 с.
31. Тойнбі, А. Д. Дослідження історії. Скорочена версія томів I–VI Д. Ч. Сомервелла [Текст] / А. Д. Тойнбі. – Т. 1. – К. : Основи, 1995. – 624 с.
32. Українознавство і гуманізація освіти [Текст] // Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-річчю Дніпропетровського університету, 19–21 травня 1993 р. – Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1993. – 178 с.
33. Яковенко, Н. М. Про методологію досліджень середньовічної і ранньомодерної історії України [Текст] / Н. М. Яковенко // Наук. записки іст. ф-ту Запоріж. ун-ту. – Запоріжжя, 2000. – Вип. XI. – С. 61–73.
34. Якунін, В. К. Про деякі питання методології історії України [Текст] / В. К. Якунін // Вісник Дніпропетр. ун-ту. Історія та археологія. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 3. – С. 14–20.

Summary

Zyakun, Alla. Ukrainian historiography 90 years of the twentieth century: the search for new methodological coordinates.

The process of forming new Ukrainian historian methodological grounds of the national historical science are in three areas: restore the best traditions of national historical school, development new world achievements, working on modern methodological approaches.

***Keywords:* historiosophia, historical process, methodology of history, methodological pluralism, national paradigm.**

Отримано 25.11.2011